

بسم الله الرحمن الرحيم

نقش ادب در کمال اخلاقی انسان‌ها بر اساس آموزه‌های قرآنی و روایی

رقیه اصغری^۱

چکیده

ادب در منظومه اخلاق اسلامی، جایگاهی بنیادی دارد و به مثابه زیرساخت اصلی رشد و کمال اخلاقی انسان شناخته می‌شود. آموزه‌های قرآنی و روایی، ادب را نه صرفاً رفتاری ظاهری، بلکه بازتابی از تزکیه درون و بلوغ عقلانی انسان معرفی می‌کنند. پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش ادب در کمال اخلاقی انسان‌ها بر اساس آموزه‌های قرآنی و روایی انجام شد. روش پژوهش، به صورت توصیفی-تحلیلی بود و با تحلیل مفهومی ادب از منظر لغوی و معناشناختی، با بهره‌گیری از منابع تفسیری و حدیثی، به تبیین نسبت مستقیم ادب با کمال اخلاقی پرداخته است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که بر اساس آیات قرآن، ادب با ایجاد خودکنترلی، زمینه‌ساز تقوا و هدایت الهی می‌گردد و نقش مهمی در اصلاح نفس و تربیت اخلاقی ایفا می‌کند. همچنین روایات اهل بیت (ع) ادب را بالاترین موهبت تربیتی، پیش‌نیاز پذیرش حکمت، و نشانه عقل‌مندی می‌دانند. است. بر اساس یافته‌ها می‌توان نتیجه گرفت که ادب در ساختار فکری و رفتاری انسان، ریشه‌ساز فضایل اخلاقی، و ابزار نیرومند در مسیر خودسازی، تعالی معنوی و رشد اجتماعی به شمار می‌رود.

واژگان کلیدی: ادب، اخلاق، کمال انسانی، قرآن کریم، روایات

^۱ کارشناسی، حوزه حضرت ام البنین سلام الله علیها، کرج

(۱) مقدمه

انسان همواره در مسیر رشد و تعالی اخلاقی خویش، نیازمند راهنمایی‌هایی است که او را به سوی کمال سوق دهد. یکی از مهم‌ترین عوامل در این مسیر، ادب به عنوان مجموعه‌ای از رفتارها و هنجارهای پسندیده است که در آموزه‌های قرآنی و روایات اهل بیت (ع) جایگاه ویژه‌ای دارد. قرآن کریم با بیان اصول و شیوه‌های متعدد، انسان را به رعایت ادب در گفتار و رفتار فرا می‌خواند و آن را ابزاری کارآمد برای ایجاد و تقویت صفات اخلاقی مطلوب معرفی می‌کند.^۱ رعایت ادب، نه تنها موجب تحکیم روابط انسانی و اجتماعی می‌شود، بلکه نقش بنیادینی در شکل‌دهی شخصیت اخلاقی و نیل به کمال انسانی ایفا می‌کند.^۲

آموزه‌های اخلاقی اسلام، به‌ویژه آنچه در قرآن کریم و روایات آمده، حاوی اصول و دستورالعمل‌های جامعی برای هدایت انسان به سوی کمال اخلاقی است. یکی از مهم‌ترین عناصر در این مسیر، رعایت ادب است که نقشی اساسی در تعالی روحی و اخلاقی افراد ایفا می‌کند. در آموزه‌های اسلامی، اخلاق و ادب دو روی یک سکه‌اند و پیوندی ناگسستنی با هم دارند. خداوند در قرآن کریم بارها مؤمنان را به اخلاق نیکو و رفتار متعادل توصیه کرده و پیامبر اسلام (ص) نیز تکمیل «مکارم اخلاق» را هدف بعثت خود دانسته است. ادب به معنای رفتار پسندیده و آراسته‌شده در روابط فردی و اجتماعی است که از تربیت شایسته نشأت می‌گیرد. ادب آدمی شامل گفتار، کردار و حتی شیوه نگاه و نشست و برخاست او می‌شود و به همین سبب ظرافت و زیبایی در رفتار است که انسان را به کرامت و ارجمندی می‌رساند.

ادب، در اصل به معنای دعوت از مردم برای اجتماع بر مأذبه، یعنی طعام است. ابن‌فارس، ادب را گرد آمدن مردم برای غذایی که فراهم شده (مأذبه و مأذبه) و آداب را دعوت کننده می‌داند.^۳ ابن منظور نیز ادب را راهنمای مردم به سوی اعمال پسندیده، و بازدارنده آنها از افعال ناپسند می‌داند. «الْأَدَبُ: الَّذِي يَتَأَدَّبُ بِهِ الْأَدِيبُ مِنَ النَّاسِ؛ سُمِّيَ أَدَبًا لِأَنَّهُ يَأْدِبُ النَّاسَ إِلَى الْمَحَامِدِ، وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمَقَابِحِ»^۴.

در روایات اسلامی نیز، ادب به عنوان زیربنای بسیاری از فضایل اخلاقی و مقدمه‌ای برای پذیرش سایر آموزه‌های دینی معرفی شده است. به گونه‌ای که پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «ادب، نیمی از دین است» و امام علی (ع) نیز بر تربیت مبتنی بر ادب تأکید فراوان دارد. این آموزه‌ها نشان می‌دهد که ادب، صرفاً یک رفتار ظاهری

^۱ فلاح و نصیری سوادکوهی، ۱۳۹۵، ص ۷۸.

^۲ جانی پور و لطفی، ۱۳۹۴، ص ۲۸.

^۳ ابن فارس، ۱۴۱۰، ص ۷۴.

^۴ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۲۰۶.

نیست، بلکه ریشه در باورهای عمیق دینی و اخلاقی داشته و زمینه‌ساز رشد معنوی و کمال نهایی انسان است.^۱

بررسی‌ها نشان می‌دهد که در آیات قرآن و روایات، ادب به عنوان یکی از شیوه‌های کلیدی در برخورد با مسائل اخلاقی و اجتماعی مطرح شده است. با توجه به اهمیت بنیادین ادب در متون دینی، این پرسش مطرح می‌شود که ادب بر اساس آموزه‌های قرآنی و روایی، چگونه و به چه میزان می‌تواند در کمال اخلاقی انسان‌ها نقش‌آفرین باشد؟ همچنین، چه رابطه‌ای میان رعایت ادب و تحقق نظام اخلاقی مطلوب در جامعه انسانی وجود دارد؟ پاسخ به این پرسش‌ها می‌تواند ضمن تبیین جایگاه ادب در منظومه اخلاق اسلامی، راهکارهای عملی برای ارتقای سطح اخلاق فردی و اجتماعی ارائه دهد.

این پژوهش با هدف واکاوی مفهوم ادب و نقش آن در کمال اخلاقی انسان‌ها از منظر قرآن کریم و روایات انجام گرفته است، که علاوه بر تبیین جایگاه ادب در آموزه‌های دینی، به چگونگی تأثیر آن در فرآیند رشد و تکامل اخلاقی افراد می‌پردازد.

۲) معنا شناسی ادب

واژه «أَدَب» مفرد آداب، در اصل به معنای دعا (فراخواندن) بوده و «أَدَب» به معنای دعوت و جمع کردن مردم بر سر سفره خود نیز از همین ریشه است.^۲، مفهوم متعارف أَدَب نیز با معنای لغوی آن ارتباط دارد. گویا ادب سفره‌ای از نیکی‌ها است که مردم بر گرد آن جمع می‌شوند و همگان آن را نیکو می‌شمارند.

برخی واژه «ادب» را به معنای تمرین دادن نفس و حسن اخلاق دانسته اند.^۳ ابن منظور «ادب» را راهنمای مردم به سوی کار پسندیده، و بازدارنده آنها از کار زشت می‌داند.^۴

تعاریف مشابه دیگری نیز وجود دارد، از جمله خواجه عبدالله انصاری پیرامون ادب می‌گوید: «ادب آن است که بنده در اثر شناختن ضرر و زیان تعدی [از حدود الهی]، حدّ میان غلوّ و جفا را حفظ کند»^۵، شیخ طبرسی در این باره می‌گوید: «حفظ حدّ و اندازه هر چیزی و تجاوز نمودن از آن را ادب گویند»^۶، و نیز در کتاب ارشاد القلوب دیلمی، می‌خوانیم: «حقیقت ادب، جمع شدن صفات‌های نیک و دور کردن صفات زشت است»^۷.

^۱ آق‌آدادی، ۱۳۹۸، ص ۹۲.

^۲ ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۷۴.

^۳ طریحی، ۱۹۸۵ م، ج ۱، ص ۷۵.

^۴ ابن منظور، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۲۰۷.

^۵ انصاری، ۱۳۷۹ ش، ص ۱۵۱.

^۶ طبرسی، ۱۳۸۰، ص ۱۹۹.

^۷ دیلمی، ۱۳۸۰، ص ۱۲۱.

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان به بیانی دیگر به تعریف ادب پرداخته و می‌فرماید: «ادب، هیأت زیبا و پسندیده است که طبع و سلیقه چنین سزاوار می‌داند که هر عمل مشروعی چه دینی باشد مانند دعا و چه مشروع عقلی باشد مانند دیدار دوستان، بر طبق آن هیأت واقع شود. به عبارت دیگر: ادب عبارتست از ظرافت عمل.^۱ «ادب»، نوعی رفتار خاص و سنجیده با افراد پیرامون (از کوچک و بزرگ و آشنا و بیگانه) است. این رفتار که از تربیت شایسته نشأت می‌گیرد، به نحوه سخن گفتن، راه رفتن، معاشرت، نگاه، درخواست، سؤال، جواب و ... مربوط می‌شود. این واژه در فرهنگ نامه‌های فارسی با کلمات دیگری مانند فرهنگ، هنر، حُسن معاشرت، طور پسندیده، حرمت، شایسته‌بودن و... پیوند معنایی دارد.^۲ در فرهنگ لغت، ادب به معنای رعایت آداب و رسوم نیکو، حسن معاشرت، تربیت نیک، نزاکت و احترام آمده است. این واژه در طول تاریخ تحولات معنایی متعددی داشته و از معنای اولیه خود که صرفاً به معنای دعوت به طعام بود، به تدریج به معنای آموزش رفتارهای پسندیده و اخلاق نیکو تغییر یافته است.^۳

ادب، واژه‌ای عربی است که پیش از اسلام کاربرد نداشت و در متون دینی و ادبی پس از اسلام وارد شد. از ابتدا معنی محدود اخلاقی می‌داد و از قرن دوم قمری بار اخلاقی قوی‌تری یافت، به طوری که در قرن سوم دامنه معنایی آن بسیار گسترده شد: شامل «اخلاق، رفتار اجتماعی، رفتار فردی، ادب زبان و منطق، و مجموع دانش‌هایی که افراد فرهیخته باید بیاموزند» گردید. پس از آن، ادب معنی «ظرافت و آداب‌دانی» هم یافت. به گفته آذرتاش آذرنوش، ادب به‌عنوان مفهومی همه‌جانبه در فرهنگ اسلامی، شامل سه دسته اصطلاحی است: «ادب اخلاقی» که موجب شرافت نفس می‌شود (مانند وقار و متانت)، «ادب عام» به معنی مجموعه توصیه‌های هدایتگر برای رفتار فرد و اجتماع، و «ادب صنفی» ویژه آداب خاص شغل یا حرفه‌ای به شمار می‌آید.^۴ در لغت‌نامه‌های فارسی نیز «ادب» را گاهی برابر با «فرهنگ، هنر، حسن معاشرت، پاسداشت، نگه‌داشتن حدّ هر چیز» ذکر کرده‌اند.

در اصطلاح قرآنی و روایی، ادب به معنای رعایت اصول و قواعد اخلاقی و رفتاری است که سبب می‌شود انسان در ارتباط با خدا، خود و دیگران به شیوه‌ای شایسته عمل کند. در واقع ادب نوعی خویش‌داری و رعایت حدود و حقوق در تعاملات انسانی است که ریشه در آموزه‌های وحیانی دارد. ادب در این معنا، بُعدی عمیق‌تر

^۱ طباطبایی، ۱۳۶۰، ج ۶، ص ۳۶۱.

^۲ دهخدا، ۱۳۷۱، ص ۹۸.

^۳ اشراق جهرمی و همکاران، ۱۴۰۳، ص ۲۸.

^۴ تارنمای دایره المعارف اسلامی، تاریخ بازیابی: ۱۴۰۴/۰۲/۲۷ به نشانی <https://www.cgie.org.ir/fa/article/229498>

از تعارفات ظاهری دارد و به منظومه‌ای از رفتارهای ارزشمند و اخلاقی اشاره می‌کند که برخاسته از معرفت و بینش صحیح است.^۱

۳) جایگاه ادب در قرآن کریم

گرچه واژه «ادب» به صورت صریح در قرآن کریم نیامده، اما مفهوم و مصادیق آن به وفور در آیات قرآنی مشاهده می‌شود. در سوره حجرات که به «سوره اخلاق» شهرت یافته، بسیاری از آداب معاشرت و اصول اخلاقی ذکر شده است. از جمله توصیه‌های اخلاقی این سوره می‌توان به رعایت ادب، تحقیق درباره صحت اخبار، لزوم ایمان و تقوا برای دوری از اختلافات، ایجاد اخوت و برابری، احقاق حقوق بر اساس عدالت، پرهیز از سوءظن، غیبت، تجسس در امور و تمسخر دیگران اشاره کرد.^۲ این مجموعه آداب اسلامی در حقیقت چارچوبی برای رفتار مؤدبانه و شایسته در روابط اجتماعی است که رعایت آن‌ها به کمال اخلاقی انسان کمک می‌کند.

قرآن کریم علی‌رغم آن که واژه «ادب» را به صراحت به کار نبرده است، آموزه‌های فراوانی در قالب دستورهای رفتاری درباره ادب و نزاکت ارائه کرده است. به عنوان نمونه، خداوند می‌فرماید هنگام ورود به مکان‌های مقدس، «كَفَّ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طَوًى»^۳، یعنی «کفش‌هایت را درآور که تو در دره مقدس طور هستی». این دستور نشان‌دهنده ادب حضور در حرم و اماکن قدسی است. همچنین در دستور به نیکی به پدر و مادر «وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا»^۴، تأکید شده که ادب و نیکی به والدین از اصول اخلاقی مهم است. درباره احترام به حریم دیگران، می‌خوانیم «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا»^۵، بدین معنا که در ورود به خانه دیگران باید از میزبان اجازه گرفت. دستور به «جَادِلْهُمْ بِلَّتِي هِيَ أَحْسَنُ»^۶، نیز رعایت آداب مناظره و جدال را نشان می‌دهد. ویژگی «شنیدن با اختیار و پیروی از بهترین آن»^۷ و «گفتار بلیغ و گفتار نرم»^۸.

ادب در سخن گفتن و شنیدن را برجسته می‌کند. دستور دیگر قرآن این است که هرگاه «تحییتی» و سلامی به سوی انسان آمد، باید «بأفضل منها» پاسخ دهد.^۹

^۱ مدبر اسلامی، ۱۴۰۲، ص ۳.

^۲ روزافزای، ۱۳۹۹، ص ۶۲.

^۳ طه/ ۱۲

^۴ نساء/ ۳۶

^۵ نور/ ۲۴

^۶ نحل/ ۱۲۵

^۷ زمر/ ۱۸

^۸ نحل/ ۱۲۵

^۹ نساء/ ۸۶

ادب نوعی خودکنترلی و انضباط درونی ایجاد می‌کند که مانع از سرکشی نفس و ارتکاب گناه می‌شود. این خودکنترلی به مرور زمان به ملکه نفسانی تبدیل می‌شود و انسان را در مسیر کمال اخلاقی یاری می‌دهد. قرآن کریم با بیان اصول و شیوه‌های مقابله با انحرافات اخلاقی، در حقیقت راهکارهایی برای تربیت نفس و تزکیه روح ارائه می‌دهد. این راهکارها که بر پایه ادب و احترام متقابل استوار است، به انسان کمک می‌کند تا بر هوای نفس غلبه کند و به مقامات عالی انسانی دست یابد.^۱

۹-۶) ادب و روابط خانوادگی و اجتماعی

رعایت ادب در روابط خانوادگی و اجتماعی، از آموزه‌های مهم قرآن کریم است که در سوره حجرات به آن اشاره شده است. قرآن کریم با ارائه الگوهای رفتاری صحیح و مناسب دینی در چهارچوب نظام اخلاقی و فرهنگی خانواده، به استحکام بنیان خانواده و سلامت روابط اجتماعی کمک می‌کند.^۲

رعایت ادب در خانواده باعث می‌شود که اعضای خانواده با احترام متقابل با یکدیگر رفتار کنند و از تنش‌ها و اختلافات پیشگیری شود. همچنین، ادب در روابط اجتماعی سبب ایجاد فضای سالم و به دور از تنش می‌شود که در آن افراد می‌توانند استعدادهای خود را شکوفا کنند و در مسیر رشد و تعالی گام بردارند.

ادب در آیات قرآن و روایات اهل بیت (ع) به‌عنوان پله‌ی اول نردبان اخلاق تلقی شده است. تأثیر ادب بر کمال اخلاقی انسان‌ها در جدول شماره ۱ نشان داده شده است

جدول شماره ۱- تأثیر ادب بر کمال اخلاقی انسان‌ها

نقش ادب	بعد اخلاقی
پرهیز از رفتارهای زشت و تمرین نفس‌داری	تزکیه نفس
محافظت از مرز گناه، نشانه پاک‌دلی	تقوا
پذیرش سخن حق، آمادگی برای رشد معنوی	هدایت‌پذیری
کنترل غرور، تواضع، تفکر پیش از عمل	رشد عقلانی

^۱ فلاح و نصیری سوادکوهی، ۱۳۹۹، ص ۸۲

^۲ روزافزای، ۱۳۹۹، ص ۶۹

۱۰) نتیجه گیری

بررسی آموزه‌های قرآنی و روایات نشان می‌دهد که ادب نقش بسزایی در کمال اخلاقی انسان‌ها دارد. ادب به عنوان یکی از فضائل اخلاقی، زمینه‌ساز بسیاری از فضائل دیگر است و باعث می‌شود انسان از رذائل اخلاقی دوری کند. آموزه‌های قرآنی و روایات بر اصولی مانند تکریم شخصیت، گفتار نیک، بهنگامی و پرهیز از سوءظن، غیبت و تجسس به عنوان مصادیق ادب تأکید دارند.

برای کسب ادب و پرورش آن، می‌توان از روش‌هایی مانند الگوگیری از پیامبر(ص) و اهل بیت(ع)، آموزش و تمرین مستمر، و استفاده از روش‌های متنوع اخلاقی بهره برد. این روش‌ها که برگرفته از آموزه‌های قرآنی و روایات هستند، می‌توانند انسان را در مسیر کسب ادب و دستیابی به کمال اخلاقی یاری کنند.

بر اساس آموزه‌های قرآنی و روایی، ادب را می‌توان به عنوان یکی از عوامل مهم در نیل به کمال اخلاقی انسان‌ها شناسایی کرد. قرآن کریم در آیات متعددی بر رعایت ادب در گفتار و رفتار تأکید دارد؛ برای نمونه، در آیه ۸۳ سوره بقره، رعایت خوش‌رفتاری با دیگران و پرهیز از بدزبانی توصیه شده است. همچنین در آیه ۵۳ سوره اسراء، خداوند به پیامبر(ص) دستور می‌دهد که با مردم به نیکوترین شکل سخن بگوید. این تأکیدات نشان می‌دهد که ادب، مقدمه‌ای برای شکل‌گیری و تقویت فضایل اخلاقی است. سوره حجرات به عنوان سوره اخلاق، حاوی آموزه‌های مهمی در زمینه ادب و آداب معاشرت است که رعایت آن‌ها به استحکام بنیان خانواده و سلامت روابط اجتماعی کمک می‌کند. همچنین، قرآن کریم با بیان اصول و شیوه‌های مقابله با انحرافات اخلاقی، در حقیقت راهکارهایی برای تربیت نفس و تزکیه روح ارائه می‌دهد که بر پایه ادب و احترام متقابل استوار است.

در روایات نیز ادب جایگاه ویژه‌ای دارد. پیامبر اکرم(ص) فرموده‌اند: «ادب، نیمی از دین است» و امام علی(ع) نیز ادب را زیربنای بسیاری از فضایل اخلاقی می‌داند. این روایات نشان می‌دهد که ادب نه تنها یک رفتار ظاهری، بلکه عاملی بنیادین در رشد و کمال اخلاقی انسان است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که ادب در آموزه‌های قرآنی و روایی، نقش کلیدی در مسیر کمال اخلاقی انسان‌ها ایفا می‌کند و زمینه‌ساز تحقق سایر ارزش‌های اخلاقی است.

در پایان می‌توان گفت که ادب به معنای رعایت اصول و قواعد اخلاقی در ارتباط با خدا، خود و دیگران، نقش محوری در منظومه اخلاقی اسلام دارد و توجه به آن در تربیت فردی و اجتماعی ضروری است. از این رو،

آشنایی با آموزه‌های قرآنی و روایات در زمینه ادب و پایبندی به آن‌ها می‌تواند راهگشای انسان در مسیر تعالی اخلاقی و دستیابی به سعادت دنیوی و اخروی باشد.

پژوهش حاضر تأکید دارد که برنامه‌های تربیت اسلامی و نظام‌های آموزشی باید ادب را به عنوان شالوده‌ای برای پیشرفت اخلاقی نسل نوین بشناسند، چرا که ادب، فرصت‌ساز تحقق فضایل عالیّه و نشانه بلوغ فکری و معنوی آدمی است.

فهرست منابع

الف) کتاب ها

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۱۰ ق). معجم مقاییس اللغة، نشر دفتر تبلیغات اسلامی
- ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ ق)، لسان العرب، نشر دار الفكر
- انصاری، عبد الله بن محمد. (۱۳۷۹). شرح منازل السائرين خواجه عبدالله انصاری، نشر علی شیروانی، نشر الزهرا.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۶۸). غرر الحکم مجموعه من کلمات و حکم الإمام علی علیه السلام / غرر الحکم و درر الکلم، تصحیح مهدی رجایی، نشر دار الکتاب الإسلامی.
- خوئی، حبیب الله بن محمد هاشم (۱۳۴۴) ، منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، تصحیح و تهذیب ابراهیم میانجی تهران: مکتبه الاسلامیه
- دیلمی، حسن. (۱۳۸۰) ، ارشاد القلوب الی الصواب، ترجمه عبدالحسین رضایی، ج ۱.
- طباطبایی ، محمد حسین. (۱۳۶۰). تفسیر المیزان، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۸۰). الآداب الدینیة للخزانة المعینیة، انتشارات زائر
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۹۸۵). دار و مکتبه الهلال، نشر بیروت
- مجلسی، محمدباقر. (۱۰۳۵ ق). بحار الأنوار. انتشارات الاسلامیه.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۵). میزان الحکمه، نشر دارالحديث.

ب) مقالات

- اشراق جهرمی، عذرا ؛ مختاری، علیرضا ؛ شاکر، صفدر . (۱۴۰۳). بررسی تأکید قرآن بر موضوع ادب با توجه به روش تفصیل. سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت، ۸(۱): ۲۶-۴۱.
- آقاداتی، سمانه السادات . (۱۳۹۸). بازتاب مضامین تعلیمی - اخلاقی قرآن و روایات در شاهنامه فردوسی. فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات اخلاق کاربردی، ۱۵(۳۵)، ۹۱-۱۲۲.

- جانی پور، محمد؛ لطفی، سید مهدی . (۱۳۹۴). نقش آیات اخلاقی قرآن کریم در تدوین نظام هدایت فردی و اجتماعی. تحقیقات علوم قرآن و حدیث، ۱۲(۲)، ۵۵-۲۷.
- روزافزای، زهرا سادات . (۱۳۹۹). سوره حجرات (سوره اخلاق)؛ الگویی برای زندگی خانوادگی. فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات اخلاق کاربردی، ۱۶(۳۸)، ۸۳-۶۱.
- فلاح، محمد جواد؛ نصیری سوادکوهی، مبشره . (۱۳۹۵). الگوی اخلاقی قرآن در برخورد با انحراف‌های اخلاقی (با تأکید بر دوره جوانی)، پژوهشنامه معارف قرآنی، ۳ (۷): ۱۰۵-۷۷.
- مدبر اسلامی، علی . (۱۴۰۲). پژوهشی درباره مبانی قرآنی آداب معاشرت با تأکید بر دیدگاه های آیت الله جوادی آملی، اخلاق و حیانی، ۱۳ (۲): ۲۰-۱.